

УДК 343.241(37)

ПОЗБАВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ І ВИГНАННЯ ЯК КРИМІНАЛЬНІ ПОКАРАННЯ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

DEPRIVATION OF CIVIL RIGHTS AND EXPULSION AS CRIMINAL PUNISHMENTS IN THE ANCIENT ROME

Логвиненко Є.С.,

кандидат юридичних наук,

викладач кафедри міжнародного і конституційного права
Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті на основі аналізу джерел і пам'яток права, а також досягнень історико-правової науки показано сутність і наслідки таких покарань, як позбавлення громадянських прав і вигнання в Стародавньому Римі. Зроблено висновок, що позбавлення прав і вигнання були доволі поширеним і суворим покаранням. Позбавлення громадянських прав могло бути повним або ж частковим. У першому випадку вигнання супроводжувалося обертанням у рабство, а часто і продажем за межі держави. У другому – вигнання могло бути строковим, а вигнання здебільшого визначалося конкретне місце перебування. Часткове позбавлення прав і вигнання призначалося переважно чиновникам за корупційні злочини. У разі винесення судом смертного вироку звинувачений позбавлявся усіх громадянських прав, оскільки вважалося, що покарання смертю може застосовуватися лише до рабів, що було, безсумнівно, особливістю кримінально-правової системи Стародавнього Риму.

Ключові слова: покарання, вигнання, злочини, позбавлення громадянських прав, Стародавній Рим, позбавлення прав.

В статье на основе анализа источников и памятников права, а также достижений историко-правовой науки показана сущность и последствия таких наказаний, как лишение гражданских прав и изгнание в Древнем Риме. Сделан вывод, что лишение прав и изгнание были довольно распространенным и серьезным наказанием. Лишения гражданских прав могло быть полным или частичным. В первом случае изгнание сопровождалось обращением в рабство, а часто и продажей за пределы государства. Во втором – изгнание могло быть срочным, а изгнаннику определялось конкретное место пребывания. Частичное лишение прав и изгнания предназначалось, в основном, чиновникам за коррупционные преступления. В случае вынесения судом смертного приговора обвиняемый лишался всех гражданских прав, поскольку считалось, что наказание смертью может применяться только к рабам, что было, несомненно, особенностью уголовно-правовой системы Древнего Рима.

Ключевые слова: наказание, изгнание, преступления, лишение гражданских прав, Древний Рим, лишение прав.

On the basis of the analysis of sources and monuments of law, as well as the achievements of historical and legal science, the author has demonstrated the essence and consequences of such punishments as deprivation of civil rights and expulsion in the ancient Rome. It has been concluded that deprivation of rights and expulsion were fairly widespread and severe punishments. Deprivation of civil rights could be complete or partial. In the first case, the expulsion, as a rule, was accompanied by the enslavement, and often by the sale abroad. In the second, the expulsion could be terminated, and an expellee was in most cases determined by a specific place of residence. Partial deprivation of rights and expulsion were mainly intended for officials for corruption crimes. In case of the death penalty appointed by the court, an accused was deprived of all civil rights, since one believed that the death sentence could only be applied to slaves, which was, undoubtedly, a specific feature of the criminal and legal system of the ancient Rome.

Key words: punishment, expulsion, crimes, deprivation of civil rights, ancient Rome, deprivation of rights.

Постановка проблеми. На сучасному етапі Україна докладає чимало зусиль, щоб стати дійсно європейською цивілізованою країною. Задля цього керівництвом країни проводиться комплекс реформ в усіх сферах суспільно-державного життя, серед яких оптимізація інституту покарання є однією з ключових. Однак ефективне проведення вищезначеної реформи залежить не лише від копіювання напрацювань країн Євросоюзу, а й від вивчення та врахування досвіду минулого, адже історія показує, що на розвиток інституту покарання впливають різні фактори (правосвідомість суспільства, рівень його правової культури, національні традиції, політичний та економічний розвиток держави тощо). У цьому сенсі вивчення еволюції покарань у Стародавньому Римі викликає інтерес у правознавців, адже в Античному Римі сформувалося сучас-

не розуміння права, його структура і термінологія. Саме тому науковці звертаються до витоків права, щоб краще збагнути сьогодення, внести відповідні корективи та надати необхідного імпульсу розвитку правових інститутів сьогодні. До того ж, серед кримінальних покарань, що існували у Стародавньому Римі, такі види, як позбавлення громадянських прав і вигнання належно не опрацьовані, а тому викликають особливий науковий інтерес, оскільки їх дослідження дозволяє більш повно та точно охарактеризувати систему покарань Античного Риму, показати її еволюцію.

Стан дослідження. Різні покоління науковців цікавила історія Стародавнього Риму. Так, дореволюційні дослідники Г.М. Лазарєв, І.О. Покровський, О.М. Стоянов, В.М. Хвостов та ін. здебільшого обмежувалися

характеристикою основних рис права, у т. ч. й кримінального. Стосовно покарань, зокрема позбавлення прав і вигнання, то автори швидше вдавалися до їх описання, ніж до належного аналітичного опрацювання.

За радянської доби з'являються праці, які характеризуються більш уважним вивченням законодавства Стародавнього Риму. Хоча історики й правознавці не присвячували окремих робіт дослідженню процесу еволюції покарань в Античному Римі, тим не менше в своїх роботах торкалися зазначеної проблематики. У працях В.Д. Блаватського, Л.А. Єльніцького, О.Р. Корсунського, П.М. Галанзи, А.І. Косарева, М.О. Машкіна та ін. такі покарання, як позбавлення громадянських прав і вигнання розглядалися у межах тем власних досліджень, а тому системний їх аналіз відсутній.

У сучасний період науковці особливу увагу приділили дослідженню права Стародавнього Риму. У роботах О.І. Бойка, О.О. Іванова, Є.В. Афонасіна, Л.Л. Кофанова та ін. розкрито процес формування таких понять та інститутів, як «право», «закон», «санкція», «покарання» тощо. Показано, що у кримінальному праві Стародавнього Риму сформувалася відносно стійка система покарань, яка передбачала за кваліфікації правопорушення з'ясування сукупності важливих обставин для визнання діяння злочинним.

З'являються наукові праці, у яких більш ретельно досліджується кримінальне право Античного Риму, зокрема його система покарань. Так, О.А. Омельченко визначив основні етапи розвитку системи покарань Стародавнього Риму [1]. Він зазначив, що в ранньому римському праві присудження кримінального покарання від імені народу мав «абстрактно-загальний сенс», а конкретна форма застосування покарання призначалася додатково, на розсуд вищих магістрів. З розвитком кримінального законодавства покарання стало конкретним і залежало від виду й обставин скоєння злочину. Від характеру суб'єкта злочину стали застосовуватися комплексні покарання. І, нарешті, у розвинутому римському праві з'являються деякі загальні критерії визначення форми покарання, що «відповідають загальній меті кримінальної відплати» [1, с. 41]. У свою чергу, на підставі широкого кола джерел Г.І. Тираспольський запропонував класифікацію видів покарань у Стародавньому Римі, показав еволюцію давньоримських каральних заходів, їх залежність від соціального та морального розвитку суспільства [2].

У цей період з'являються роботи Ю.В. Першина, К.В. Вержбицького, Г.Г. Білоконя, Ю.О. Іванова та ін., у яких розглядаються окремі види покарань або ж покарання за певні звинувачення у злочині. Розібратися в сутності та наслідках такого покарання, як позбавлення прав і вигнання намагалися А.В. Кафіатуліна [3], А.І. Максимов [4]. Вони здебільшого обмежувалися констатацією або ж описуванням подій і фактів, не вдаючись до їх належного історико-правового аналізу.

Усе вищевикладене дозволяє констатувати, що сьогодні окремих наукових досліджень означеної проблематики немає, а тому ця тема є актуальною.

Мета статті – на основі аналізу джерел і пам'яток права, а також досягнень попередніх дослідників показати сутність і наслідки таких покарань, як позбавлення громадянських прав і вигнання, з'ясувати, яке місце вони посідали у системі покарань Стародавнього Риму.

Виклад основного матеріалу. У Стародавньому Римі позбавлення громадянських прав громадянина та вигнання належали до суворих видів покарання. Втрата прав громадянина поділялася на дві категорії. Перша – це повне позбавлення громадянських прав (*capitis deminutio maxima*), що пов'язувалося з позбавленням волі (обернення в рабство та продаж за межі країни). Друга – часткова втрата громадянського статусу зі збереженням особистої свободи (*capitis deminutio media*), що пов'язувалося з вигнанням (*deportatio*) [2, с. 68].

У першому випадку громадянин позбавлявся права вважатися членом не лише власної родини, не лише держави, а людства загалом. Така людина начебто викреслювалася з числа вільних людей. Повне позбавлення громадянських прав за часів Сервія Туллія застосовувалося до тих, хто ухилявся від перепису [5, с. 292]. Також це покарання загрожувало тим, хто з метою наживи приховав свій статус і дозволив купити себе як раба, а потім вимагав анулювання незаконного продажу, посилячись на своє громадянство. Врешті, «вищий ступінь утрати громадських прав» застосовувався до злочинців, яким було присуджено смертну кару. «На відміну від нашого права, – пояснював А. Валлон, – ця громадська смерть наставала не після приведення вирок, а безпосередньо після винесення його (*statim, ut de his sententia dicta ets, conditionem permutant* – як тільки щодо них оголошено вирок, вони змінюють своє становище); вони ставали рабами в силу накладеного покарання, (*servi poenae* – раби в силу покарання); через повагу до громадянина, до вільної людини, до рук ката мали віддаватися лише раби» [5, с. 292–293].

За часткової втрати громадянського статусу зі збереженням особистої свободи вигнання могло бути різним: або засуджений мав залишити Рим і переселитися до конкретного пункту призначення, зазвичай, на який-небудь острів чи на нові завойовані території, або ж він мав покинути столицю та мешкати в будь-якому регіоні за умови згоди на це місцевої влади [1, с. 48].

Доволі поширеним в Античному Римі було т. зв. «добровільне вигнання» (*exilium*), коли особа з політичних причин залишала місто, а часто Батьківщину, щоб уникнути політичного переслідування, репресій і смертної кари. «Добровільне вигнання» супроводжувалося втратою громадянських прав і конфіскацією майна. Спершу це покарання посилювалося заборонаю проживати поряд зі своїми громадянами (т. зв. заборонаю води і вогню (*interdictio aquae et ignis*)). У разі несанкціонованого повернення такого вигнанця будь-хто мав право його вбити і не нести за свій вчинок ніякої відповідальності [2, с. 68].

Розглядаючи еволюцію системи покарань у Стародавньому Римі, І.О. Покровський показав характерні зміни, що відбулися у ній. Він писав: «Що стосується покарань, то тут варто відзначити таку особливість республіканського періоду. Вже в першу половину його утворилося правило, що звинувачений перед *comitia centuriata*, якому загрожує смертна кара, може уникнути її, залишивши до вироку Рим і пішовши у вигнання... У другій половині це вигнання – *interdictio aquae et ignis* (заборона води і вогню – Є. Л.) супроводжувалося, за загальним правилом, втратою громадянської правоздатності особи та конфіскацією майна, стає звичайним покаранням за усі вищі злочини замість колишньої смертної кари. Найдовше смертна кара зберігалася за вбивство родича, але за Помпея її скасували й тут» [6, с. 171].

Вигнання застосовували за різноманітні державні, посадові, релігійні, військові злочини та правопорушення: за «підтримку ворогів Риму», «образу величі римського народу», спробу заколоту, підготовку вбивства посадової особи, невизнання величі богів, Сенату, відпущення без дозволу полонених на волю, дезертирство, відсторонення від посади магістратів, невизнання влади народних трибунів тощо [7, с. 61–62].

У 62 р. відбувся перший судовий процес «із приводу образи величі імператора». Незважаючи на очікування Нерона, Сенат не виніс смертного вироку звинуваченому претору Антістію, а призначив вигнання з конфіскацією майна [8, с. 183].

Т. Моммзен відзначив, що злочини «про образу величі» в судах за часів республіки розглядалися нечасто. Зі звинуваченнями в цьому злочині «діяли обережно, його висували у разі зради Батьківщини та виявлення малодушності». Крім того, справу розглядали в суді присяжних за-

сідателів, що, на переконання історика, «указувало на значні обмеження при визначенні покарання; також фактично було скасовано смертну кару». В імперський період склад злочину значно розширився. За імператора Августа до нього було включено правопорушення, а справа вже розглядалася у Сенаті, тобто посадовими особами. До того ж, крім вигнання, було поновлено смертну кару (її можна було замінити добровільним вигнанням – *Е. Л.*) і введено конфіскацію майна як покарання за цей злочин [9, с. 158].

У період становлення Римської імперії за вимагання хабаря магістратам або іншим посадовим особам призначалися покарання: штраф або обмеження в правах. У 59 р. до н. е. Юлій Цезар видав закон, згідно з яким посадовцю-хабарнику загрожувало як виключення з членів Сенату, так і вигнання за межі Римської держави [10, с. 66].

Едикт Антоніна Пія (138–161 рр.) передбачав вигнання за крадіжку грошей із монетного державного двору або золота чи срібла з державних рудників [10, с. 67].

Звертають на себе увагу антикорупційні заходи давньоримської влади. За організацію розкішних трапез виборцям, підкуп впливових осіб, а також спроби тиску на суддю з метою прийняття вигідного рішення у справі, що розглядалася, призначалося вигнання й обмеження або повне позбавлення громадянських прав. У зв'язку зі збільшенням звинувачень у корупції диктатор Корнелій Сулла (138–78 рр. до н. е.) законодавчо ввів нове покарання – установлення десятирічної заборони на обрання в магістрати [10, с. 68].

У середині V ст. до н. е. в Стародавньому Римі було засновано посаду цензора, до обов'язків якого входило наглядати за мораллю з правом накладати покарання за порушення встановлених правил поведінки, тобто за ті правопорушення, які не підпадали під юрисдикцію суду. Наприклад, за погане виховання дітей, жорстоке поводження з рабами та клієнтами, порушення клятви, неправильний спосіб життя, непристойну поведінку посадових осіб тощо. У цих випадках цензорами призначалися або таке покарання, як *ignominia* (позбавлення чесного імені, клеймування ганьбою, безчестя), або *nota* (осуд, зауваження в усній чи письмовій формі). Цензорам надавалося право залежно від вчиненого правопорушення виключити посадову особу із Сенату або із верстви вершників, перевести в нижчу трибу (із сільської в менш значну міську) чи зовсім виключити з триб, унаслідок чого особа ставала ерарієм, яким без будь-яких обмежень установлювалися податки. Це теж робили цензори, призначаючи для такої категорії податки, що були в два, чотири, а то й вісім разів більшими, ніж у інших громадян [11, с. 11].

Оскільки Стародавній Рим постійно перебував у стані війни, то питанням формування війська та його боєздатності приділялася посиленна увага. Військові злочини та порушення встановленого порядку та дисципліни в римській армії суворо каралися. Здебільшого вигнання з країни або вигнання з війська застосовували до дезертирів. Вигнання з армії або розжалування могло призначатися також за крадіжку чужої зброї, постійні скарги на умови служби, залишення місця караулу (тут могли призначити й тілесне покарання – *Е. Л.*), нанесення поранення камінням товаришу по службі (якщо ж поранення нанесене мечем, то карали смертю), залишення охорони в ставці командування чи іншого начальства тощо [12, с. 50; 10, с. 69].

Окрім того, застосовувалося масове вигнання з армії. Воно призначалося у тому разі, якщо легіонери «у великій кількості змовилися про вчинення ганебного

діяння чи коли цілий легіон перейшов на бік ворога» [13, с. 429].

Існували й інші принизливі покарання, які застосовувалися лише серед військових: зменшення частки здобичі під час розподілу трофеїв, зменшення жалування, тимчасове проживання поза межами військового табору, де ризик бути захопленим у полон або вбитим був значно більшим, заміна в пайку пшениці на ячмінь тощо [12, с. 50–51].

Варто зауважити, що покарання за однакове правопорушення в мирний і воєнний час були різні. Так, батька, який переховував свого сина від набору до армії в мирний період, карали побиттям палицями, а сина посилали служити як штрафника. Під час війни майно родини конфісковували, а її голова вирушав у заслання. Таке ж покарання передбачалося і за нанесення батьком каліцтва сину з метою визнання останнього нездатним через фізичний стан нести військову службу [12, с. 52].

З 83 р. до н. е. законами Корнелія Сулли до вигнання на острови з конфіскацією майна засуджували тих, хто виготовляв чи продавав отруту, носив зброю з метою скоїти вбивство, мав при собі знаряддя крадія, змінив чи вкрав або умисно зіпсував чи знищив заповіт. Ці злочини вважалися такими, що потребують суворого кримінального відповідалості, й інколи каралися навіть смертю [12, с. 53].

Обов'язок зберігати в шлюбі вірність законодавчо закріплювався лише за жінками. Спершу покарання за перелюбство віддавалося на розсуд чоловіка або батька. Катон наставляв: «Якщо застанеш свою дружину під час перелюбства, можеш убити її без суду, уникаючи покарання. Вона ж, якщо ти її втягнеш у розбещення чи обдуриш, не сміє пальцем до тебе доторкнутися й не має на це права» [14, с. 75]. Закон Августа (18 або 17 рр. до н. е.) зобов'язував чоловіка розірвати шлюб і розпочати проти дружини судові переслідування. Якщо чоловік вибачав свою дружину, то сам переслідувався як перелюбник і мав бути вигнаний, а майно його конфісковували. Звинувачені в перелюбстві жінки підлягали засланням на острови [14, с. 75]. Такому ж покаранню підлягали близькі родичі, котрі одружилися, їх шлюб анулювався [15, с. 65].

Вигнанці мали виділятися з-поміж інших вільних громадян. Їм заборонялося носити традиційний римський одяг – тогу [16, с. 112]. Саме слово «тога» було рівнозначне слову «римлянин», а значить, громадянин. Позбавлені громадянських прав носили грецький плащ (*pallium*). Тога була символом тріумфаторів, а паліум – знаком переможених [17, с. 130].

Висновок. Узагальнюючи вищевикладене, можна констатувати, що позбавлення громадянських прав і вигнання були доволі поширеним і суворим покаранням в Античному Римі. Повне позбавлення громадянських прав супроводжувалося оберненням у рабство, а часто і продажем за межі держави. Це покарання здебільшого застосовувалося до осіб, що скоїли державний або ж тяжкий військовий злочин, і було безстроковим. Непоодинокі випадки, коли імператори так карали своїх політичних супротивників. Часткове позбавлення прав і вигнання призначалося здебільшого чиновникам за корупційні злочини. Стати вигнанцем було ганебно, проте це покарання могло бути строковим. У разі винесення судом смертного вироку звинувачений позбавлявся усіх громадянських прав, оскільки вважалося, що покарання смертю може застосовуватися лише до рабів, що було, безсумнівно, особливістю кримінально-правової системи Стародавнього Риму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Омельченко О.А. Римское право : учебник. Москва : Эксмо, 2005. 221 с.
2. Тираспольский Г.И. Беседы с палачом. Казни, пытки и суровые наказания в древнем Риме. Москва : Интрада, 2003. 192 с.
3. Кафиатулина А.В. История возникновения института лишения прав как прототипа уголовного наказания в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью. *Вестник Ивановского государственного университета. Серия: естественные, общественные науки.* 2016. № 1. С. 12–17.

4. Максимов А.И. Лишение права в современном мире. *Симбирский научный вестник*. 2013. № 3 (13). С. 88–91.
5. Валлон А. История рабства в Античном мире. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 664 с.
6. Покровский И.А. История римского права. Санкт-Петербург : Летний Сад, 1998. 560 с.
7. Першина Ю.В. Наказания за «оскорбление величия римского народа» в уголовном праве Древнего Рима. *Концепт*. 2015. № 12. С. 61–65. URL: <http://e-koncept.ru/2015/15419.htm> (дата звернення: 12.07.2018).
8. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. 252 с.
9. Моммзен Т. История римских императоров. По конспектам Себастьяна и Пауля Хензелей 1882–1886 гг. Санкт-Петербург : Ювента, 2002. 629 с.
10. Першина Ю.В. Наказания за должностные и воинские преступления в римском уголовном праве. *Концепт*. 2016. № 3. С. 66–70. URL: <http://e-koncept.ru/2016/16052.htm> (дата звернення: 07.08.2018).
11. Маркин А.Н. Институт цензуры в Римской республике. *Вестник Удмуртского университета*. 2016. Т. 26. Вып. 1. С. 7–16.
12. Иванов А.А. Римское право. Москва : Юнити-Дана ; Закон и право, 2012. 415 с.
13. Книга сорок девятая. Дигесты Юстиниана : избр. фрагм. / в пер. и с примеч. И.С. Петровского. Москва : Наука, 1984. С. 428–444.
14. Гуревич Д., Рапсат-Шарлье М.Т. Повседневная жизнь женщины в Древнем Риме / пер. с франц. Н.Н. Зубкова. Москва : Молодая гвардия, 2006. 260 с.
15. Афонасин Е.В. Казусы римского права : учебное пособие. Новосибирск : РИНЦ НГУ, 2014. 216 с.
16. Сергеенко М.Е. Жизнь Древнего Рима: очерки быта. Москва ; Ленинград : Наука, 1964. 336 с.
17. Каган Ю.М. О латинских словах, обозначающих одежду. *Быт и история в античности*. Москва : Наука, 1988. С. 127–142.